

ZBORNİK ZAŠTITE SPOMENIKA KULTURE, edicija Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture, knjiga XII, Beograd 1961.

Michelangelo Muraro, Neke napomene o freskama i tehnicima njihove konzervacije. Ovaj kratak izvještaj o iskustvima italijanskih konzervatora u radu sa freskama javlja se upravo kao dragocjen prilog razmjeni mišljenja i iskustava u informisanju naših restauratora i istraživača o aktuelnim problemima konzervacije freske. Autor je protiv liječenja fresaka od vlage bilo kojim drugim metodom osim skidanja i zalaže se za veću primenu sintetičkih smola kao vezivna sredstva i lakovi.

Arh. Branko Maksimović, Zaštita žive prirode u sastavu urbanističkog nasleđa. Autor se zalaže za proširenje pojma spomenika kulture na živu prirodu te za odgovarajuću korekciju kriterija zaštite. On uočava izvjesnu kauzalnost u odnosima između naše folklorne arhitekture i prirode koja je okružuje, zadržavajući se iscrpno na korišćenju zelenila kao određenog elementa opšte urbane koncepcije (primjer Prčnja sa lozom iznad ulica koja mu daje određeni intimni štimung, ili zelenih tremova u Risnu koji su dio stanbeno-korisnog prostora). Posebno se zadržava na problemu zaštite vodnih tokova imajući pred očima Prizren u kome je voda nerazdvojni dio istorijsko arhitektonske aglomeracije, što mu sve daje naročitu osobenost koju treba sačuvati od tipiziranih urbanističkih rješenja. Članak je ilustrovan komparativnim fotosima i crtežima.

Miodrag Maksimović, Povodom prodaje i ustupanja na korišćenje spomenika kulture u društvenoj svojini privatnim licima. Autor sa pravnog stanovišta razmatra ovakve slučajeve i dokazuje da su oni nezakoniti.

Gordana Cvetković-Tomašević, Savremena konzervacija arheoloških spomenika kao sinteza istraživačkih radova. Autorka ovoga kraćeg članka, vjerovatno na osnovu ličnog iskustva sa konzervatorskih radilišta, daje ubjedljive argumente protiv vještačkog djeljenja posla na arheološkom terenu na ispitivačke i konzervatorske radove koje su do sada obavljali arheolozi — istraživači i arheolozi — konzervatori bez dovoljne saradnje. Dosadašnji apsurd po kome je interes istraživača prestajao onda kada je istraživanje arheološkog terena bilo završeno (odnosno štampana publikacija), a konzervator-arheolog stavljan u neugodnu situaciju da sprovede konzervaciju (koja u stvari treba da bude sinteza svih ispitivačkih radnji) bez pune slike o objektu, jer prosto nije u stanju da u kontinuiranju prisustvuje iskopavanjima, po autorici treba napustiti i konzervaciju, kao krunu ispitivačkih radova staviti u zadatak arheologu-istraživaču. Tako bi se došlo do novog lika arheologa, koji bi paralelno sa istraživačkim radovima donosio i idejno rješenje konzervacije i prezentacije, što treba da bude i glavna svrha svih arheoloških pretraživanja. Takav idejni projekat izvele bi specijalizovane ekipe konzervatora.

Ranko Findrik, A zaštiti seoske kuće. Tema ovoga rada je još uvijek aktuelno i neriješeno pitanje zaštite ruralnih cjelina, posebno seoske kuće, koja u odnosu na gradsku i monumentalnu arhitekturu nosi najistaknutija autohtona i konzervativna obilježja. Pored zadržavanja na opštim razmatraj ima problema zaštite seoske kuće i njenog karaktera, autor pokušava da na konkretnim primjerima (kule karakteristične za okolinu Peći) utvrdi osnovne metodološke principe na osnovu kojih bi pristupali odabiranju objekata namjenjenih šticeanju (karakteristični uzorci) da bi sve to podkrijepio konkretnim detaljima.

Arh. Slobodan Nenadović, *Konzervatorska dokumentacija o arhitekturi manastira Resave.* Već dugogodišnji konzervatorski radovi na kompleksu manastira Resave rezultirali su izvjesnim nalazima i zapazanjima koji pripomažu jasnijem sagledavanju ovoga objekta a i konačno rješavanju izvjesne zagonetke. Do sada se nije tačno moglo odgovoriti na pitanje zbog čega je fasada crkve manastira Resave izvedena samo u kamenu a ne u kamenu i opeci kako je slučaj sa ostalim građevinama moravske stilske grupe. Obijanjem novijeg sloja maltera autor članka je došao do dokaza da je Resava oduvijek bila ozidana samo od kamena. Sondažnim otkopima pronađeno je par fragmenta dekorativne plastike koja se, po autoru, veže čvršće za plastiku crkava raške škole nego moravske. Otkopom temelja ustanovljeno je da je njihova horizontala za čitav metar viša na zapadu a niža na istoku tala za čitav metar viša na zapadu a niža na istoku, te se indicira interesantno pitanje nije li Resava izgrađena na starijim kulturnim temeljima. Narteks, koji je svakako nastao poslije živopisa u naosu, u današnjem obliku potiče iz 1735. godine, kada je stari narteks usljed eksplozije raznesen. Na kraju donosi se rekonstrukcija vrlo slikovitog poda u narteksu Resave.

Arh. Ivan M. Zdravković, *Rezultati konzervatorskih ispitivanja i radova na gradu Zvečanu.* To je izvještaj drugog djela kontinuiranog konzervatorskog rada na Zvečanu (radovi obavljani 1960.). Između važnijih rezultata treba spomenuti otkopavanje temelja bivše crkve sv. Đurđa za koju autor nalazi da je prije bila palata sa kapelom, pošto su u njenoj priprati nađeni dva bunara. Slični bunari pronađeni su i u »vizantinskoj građevini« kao i u građevini sa zaobljenim temeljima. Na mjestu gdje se smatralo da stoje temelji palate Zdravković je našao temelje donžana. Na kraju autor razmatra izvjesne aspekte uključenja ovoga kompleksa u urbanističko rješenje Mitrovice, te određuje lokacije ugostiteljskih objekata i daje idejno rješenje trase automobilskog puta na Zvečanu.

Arh. Slavimir Benić, *Konzervatorsko urbanistički problemi Dubrovnika.* Osvrnuvši se na istorijat dubrovačkih lazareta (prvog na Dančama, drugog na Lokrumu i trećeg na Pločama) autor daje prijedlog da se danas jedino sačuvani lazaret (na Pločama), nastao na početku 17. vijeka) konzervira i adaptira u tržnicu, te na taj način uključi u svakodnevni život.

Petar Petru, Sempetar i problematika njegove zaštite. U stručno konzervatorskom smislu zahvati na rimskim nadgrobnim spomenicima u Šempetru predstavljali su po autoru jedan od najvećih zahvata te vrste u Sloveniji. Autor opisuje sve probleme i iznosi rješenja konzervatorske službe u svrhu čuvanja i rekonstrukcije ovih bogato ukrašenih nadgrobnika, zadržavši se posebno na pitanju nadopune dekorativne plastike u kamenu.

Arh. Aleksandra Faber, Njega jednog arheološkog spomenika. Na primjeru otkopina rimskog kupališta u Varaždinskim Toplicama (I—IV v.) iznose se iscrpno brojne varijante konzervatorskih rješenja sa posebnim osvrtom na problem zaštite slikanih maltera od promrzavanja.

Rajko Sikimić, O tehničarima gamzigradskih mozaika. Na osnovu svoga rada na konzervaciji gamzigradskih mozaika (rimski kompleks u blizini Zaječara), sa očiglednim darom zapažanja Sikimić proniče u detalje recepture i postupka starih majstora mozaika, te će njegov, relativno kratak rad biti od koristi kako istraživaocima tako i konzervatorima.

Lukša Beretić, Crkva, tvrđava u Suđurađu na Šipanu. Crkva sv. Duha u Suđurađu nastala je negdje u 16. vijeku, prije 1577. god., a zanimljiva je prije svega zbog izvjesnih fortifikacionih elemenata u svojoj koncepciji. Autor prikazuje njeno teško stanje i daje prijedlog zaštitnih mjera.

Nadežda Katanić, Nastavak rada na ispitivanju i proučavanju starih kamenih mostova. Akcija Saveznog instituta na evidentiranju i proučavanju starih kamenih mostova, koja je već urodila posebnom publikacijom koja je obuhvatila mostove u Srbiji, Makedoniji i Crnoj Gori, proširena je i na ostale krajeve naše zemlje. U ovom izvještaju govori se o nekim mostovima iz Srbije, Hrvatske, Dalmacije i Crne Gore.

Na preostalim stranicama Zbornik donosi materijale sa Savjetovanja o evidenciji i dokumentaciji spomenika kulture koji je održan u Dubrovniku u decembru 1960. godine, izvještaje sa područja međunarodne saradnje Saveznog instituta (pišu M. Vunjak i N. Pešić), prikaze knjiga i časopisa i izvještaj o razmjenu publikacija.

Z. Kajmaković

(MARKO VEGO, NOVI I REVIDIRANI NATPISI IZ HERCEGOVINE, GLASNIK Z. M., ARH. 1962.)

Već duže vremena prof. Marko Vego objavljuje u nastavcima u Glasniku Z. M. rezultate svoga traganja za pravim smislom naših srednjovjekovnih i dočasnijih tekstova na kamenu, koji su, zbog svoje već poslovične nejasnoće, često puta vrlo različito čitani i objavljivani, a ponekad ostajali potpuno zagonetnim. Posto se radi o tretiranju skoro jedinih izvornih dokumenata naše prošlosti na terenu, bez kojih se ne može zadrijeti ni u jednu oblast naše istorije, postaje nam jasno da je M. Vego pristupio jednom teškom, odgovornom i vrlo korisnom poslu. S obzirom da je Vego odličan poznavatelj dokumenata naše istorije i terena, i da u svoj posao unosi entuzijazam i objektivnost istraživača, to se već sada može konstatovati da rezultati nisu izostali.

U ubjedenju da će to biti korisno, u ovom osvrtu zadržaćemo se na izvjesnim tekstovima koje bolje poznamo i iznijeti svoje primjedbe na Vegino čitanje. Pošto se nećemo zadržavati na podvlačenju Veginih uspjeha smatramo za potrebnim da napomenemo da ove manje primjedbe nikako ne utiču na pozitivnu ocjenu autorevog rada u cjelini.

Poslije revidiranja natpisa na teritoriji zapadne Hercegovine, ovoga puta predmet autorove pažnje su spomenici iz istočnih krajeva ove oblasti. Obradeni su natpisi iz Vlasnica, Trijebnja, Gorice kod Stoca, Vidoštaka, Ošanića, Nekuka, Dabra, Burmana, Bolju-na, Gornjeg Hrasna, Premilova Polja, Ljubomira Žakova, Krtinja, Gornjeg Slanog i Djedica.

Iz Trijebnja donijeta su tri natpisa na kamenu i jedan na fresci u crkvi Sv. Nikole. Vego natpis na ploči uz kamenu krstaču na lokalitetu »Krstac« čita kao:

А СЕН ЛЕЖИ ЛБВА □ШКАНО□ИЦА

Po našem mišljenju ime sahranjene osobe treba čitati: ... ЛБВО □ШКАНО□ИЊА

Ploču i krstaču autor datira u 15—16 vijek, između ostalog i zbog slučaja da je umrla nazvana po mužu Vuksanu, što je po Vegi novija pojava. S obzirom da ovaj prilog za ovakvu dataciju otpada našim čitanjem teksta, čini se da se i spomenik mora datirati nešto ranije, u period prije dolaska Turaka u ove krajeve. Autor je pravilno uočio da je ranije čitanje ovoga natpisa bilo pogriješno (»A se leži Luba zovom Vuksa«), ali su ga ipak povukle greške predhodnih autora te u ispravkama nije bio potpun. Problematično slovo »O« u imenu »Lubo« ima jednu kratku uspravnu crtu na sredini, gore. Ta je crta tako postavljena da se nikako ne može čitati kao »A«, a mora otpasti i misao da se radi o poluglasu jer je ovaj znak na kraju prezimena pravilno napisan. Slovo »O« sa crtom na sredini nije nepoznato u našoj paleografiji i registrovano je u ovom vidu i na drugim spomenicima (vidi Enciklopediju Jugoslavije, pod azbuka).

Kao i ostali naši istraživači koji su čitali fresko-natpis uz lik ktitora crkve na Trijebnju, i Vego donosi ovaj tekst nepotpuno, možda zato što se ostali tekst vrlo teško čita jer se djelimično nalazi pod skramom premaza. Ovaj natpis u cjelini ima 6 redova. Do sada je čitan samo posljednji red:

»ВОЕВОДА РАДОЕ ХРАБРЕНЬ»

Pažljivim čitanjem može se doći do novih riječi a nije isključeno da će se još koja riječ otkriti kada se natpis očisti. Nakon našeg čitanja natpis glasi: (tri početna reda još su nečitljiva) 4. red: »НЛЕ ... НСИ... 5. red ВЪСЕДЪРЖИТЕЛЬ 6. red: ВОЕВОДА РАДОЕ ХРАБРЕНЬ Tekst u 5. redu pokazuje nam da se radi o invokaciji, vrlo neobičnoj. Poluglas na kraju prezimena ligiran je sa predhodnim znakom.

Treći natpis iz Trijebnja, koga Vego dotiče, odnosi se na obnovu crkve iz 1534. godine. Kamen sa tekstom uzidan je u sjeverozapadnim ugao crkve. On je uglavnom pravilno objavljen još od strane V. Čorovića. Vego donosi izvjesne sitnije ispravke koje ne utiču bitno na sadržaj teksta. Međutim i na njegovo tumačenje moguće je staviti izvjesne manje primjedbe koje će se najlakše vidjeti uporedivši Vegino čitanje sa našim crtežom teksta:

Sl. 1.

Po našem mišljenju početak treba umjesto СЪ СТЪН.Н читати као СН СТЪН... je još samo jedan nejasan znak u obliku kratke uspravne crte, a nalazi se između epiteta i veze »I«. U riječi

»TRUDI« posljednji znak »I« presječen je ukoso tan-
kom i dugom linijom, te bi možda ovu riječ trebalo
čitati kao »TRUDIH«. Od prezimena »HRABREN«
pored dva slova, koja donosi Vego, (Hr) mogu se pro-
čitati i ostala slova, samo su ona napisana nešto niže,
na ivici kamena i razbacana su bez reda. Njih je, kako
ćemo vidjeti, docnije, u 18. vijeku urezao jeremonah
Dionizije. Monogram ovoga jeremonaka (»D«) nalazi
se urezan ispod riječi »VOJVODA« u glavnom tekstu.
Već na prvi pogled može se ustanoviti da su ova doc-
nija slova o kojima je riječ pisana nevjestije i ukle-
sana bez zanatske sprema. Ona se jasno izdvajaju od
ostalog teksta koji se inače ističe posebnom bojom
svečanog crkvenoslovenskog pisma.

Što se tiče kratke zabilješke sa datumom na ka-
menu u zidu crkve, iznad napred pomenutog teksta,
koja predstavlja monogram Sime Miličevića, obnovi-
telja crkve na Trijebnju iz 1701. godine (Crtež 2) tre-

WM
1701

ba spomenuti da pored teksta na zapadnoj strani
ovoga kamena postoji i tekst na njegovoj sjevernoj
strani. On je doskoro bio pod krečom i malterom te
zato nije mogao biti čitljiv. Ovaj tekst napisan je od
iste ruke koja je napisala i monogram na zapadnoj
strani. Radi se ponovo o Šimi Miličeviću. Natpis glasi:

WM
1701

(S. M. Dionizije ierom(o)n(ah) 1706.) Da se zaista radi
o Šimi Miličeviću vidi se najbolje po monogramu koji
je identičan sa onim na zapadnoj strani, pa čak i u
greškama. Slova »S« i »M« su pridnu spojena kosom
crtom te bi se monogram mogao čitati i kao »ωN«. Sime
Miličević na jednoj strani kamena piše datum
arapskim slovima (1701) a na drugoj pomoću ćirilskih
slova. On ovom posljednjem metodu pisanja datuma
nije bio vičan te griješi. Njegova konstrukcija datuma
ne predstavlja ništa, ali je očigledno da je htio napi-
sati 1706 (napisao je 1000, 7, 60). Možemo izvući za-
ključak da je Sime Miličević zapis iz 1701, godine na-
pisao u vrijeme obnove crkve (ta obnova zabilježena
je u jednoj bujrontiji u manastiru Žitomisliću), a
drugi natpis nastao je docnije, kada se S. Miličević
zakaluđerio i dobio ime Dionizije. Negdje oko tog vre-
mena on je dopisao prezime »Hrabren« u tekstu glav-
nog natpisa i stavio svoju signaturu na taj natpis:
D(ionizije). No još uvijek ne treba isključiti moguć-
nost da se oba njegova monograma čitaju kao »ωN«, što
bi moglo da predstavlja skraćeno od »OBNOVI«, među-
tim to ne utiče na pripisivanje ovih zabilješki
Šimi Miličeviću, docnijem jeremonahu Dioniziju.

Autor zatim donosi dva natpisa iz Hodova. U dru-
gom natpisu Stapjana Trjedanovića (koga tako čita
M. Vego) mislimo da možda ne bi bilo nekorisno po-
tražiti u ovom prezimenu, malo neobičnom, etimo-
lošku vezu sa imenom sela Trijebanj, neposrednom
susjedu Hodova. U istom natpisu autor nalazi dvaputa
ligaturu »JA«, ali sudeći po faksimilu ovi znakovi su

problematici, a naročito onaj u imenu Stapan pošto
se uspravna crta ligature poklapa sa urezom štita.

U čitanju natpisa na kamenu »županice Runi« u
Gorici kod Stoca Vego postiže u odnosu na ranija čit-
tanja vidne rezultate, iako definitivno ne rješava ovaj
vrlo teško čitljivi tekst. Natpis će vjerovatno biti i
dalje predmet autorovog interesovanja.

Slijedi revizija natpisa iz Vidoštaka kod Stoca,
koji, s obzirom da je datiran jasno sa 1231. godinom,
predstavlja najstariji natpis na kamenu u ovom po-
dručju, te otud njegova izuzetna opšta vrijednost.
Pošto se u ovom natpisu spominje kaluđerica Marija
»zovom Divica« žena popa Debiživa, autoru se pruža
prilika da iznese niz pretpostavki i zaključaka, sa-
svim logičnih i opravdanih. Međutim, opet je proble-
matičan znak »ja« koga autor nalazi u riječi »božija«.
Pored toga što je, kako i autor uočava, »A« spojeno
sa znakom »H«, te se i zbog toga ne može bez rezerve
tvrditi da se radi o ovoj ligaturi, ima i drugih ele-
menata koji govore da je ovdje samo napisan dva
puta znak »M«, a ne »JA«. Od 13 znakova »A« u ovom
natpisu njih 9 je ligirano sa susjednim znakovima,
što nam govori da se ovo javlja kao manir pisara.
»Trbuh« znaka »A« spojen je u riječi »bažija« sa des-
nom crtom znaka »H« kosom crtom, te konstrukcija
podsjeća na »M«, onako kako je »M« napisano u su-
sjednom prostoru (ovdje je uspravna crta znaka »A«
u riječi »božija« spojena kosom crtom sa znakom
»A«, te smo dobili još jedna »M«). Znak »A« u riječi
»Marija« dakle postoji. (Naravno da ova primjedba
ne utiče na Vegino uspješno pronalaženje znaka »JA«
na drugim spomenicima u Hercegovini, te je i njego-
va sumnja u ispravnost mišljenja ranijih autora o
otsustvo ovoga znaka u Hercegovini, opravdana). U
imenu Dabiživa nedostaje drugo »I« a ne prvo.

Vegu zbunjuje nalaz kipa Bogorodice u Vidoštaku,
pošto smatra da skulptura nije karakteristična za
pravoslavne crkve čiju lokaciju ovdje pretpostavlja.
Međutim, iako je skulptura na ovim crkvama manje
karakteristična ona se ipak ne isključuje, naročito ne
ako se radi o reljefima kakav je ovaj. Slični reljefi,
pa i samostalne skulpture, javljaju se na plastici
crkava raške stilske grupe, a docnije i moravske. Biće
da je ovaj reljef nekada stajao u luneti crkve u
Vidoštaku. (Lokalitet ima izuzetan značaj i na njemu
treba što prije izvesti sistematsko ispitivanje. Pored
originalnih stećaka, ploča, malih nadgrobnih »oltara«,
ulomaka plastike i stubova neke veće građevine, koja
možda i nije rimska, ovdje je prije par godina Milo-
rad Milutinović sa Ošanića izorao na svojoj njivi
dobro očuvani kameni patos neke veće građevine).

Sa Ošanića Vego donosi tri natpisa. Datum u nat-
pisu na ploči monahinje Marte nije tačno pročitan.
Umjesto » « autor vidi » «, te umjesto 1495. dolazi
do 1572. godine. Znak » « je neosporan i napisan je
isto onako kao i na ploči vojvode Radosava na ulazu
u crkvu, tj. sa nešto oborenom kvakom na vodorav-
noj crti. Završetak riječi »monahi« ne treba nadopu-
njavati, iako je »I«, kao i prvo slovo imena »MARTA«,
nejasno napisano. U najstarijim dokumentima pravo-
slavne kaluđerice nazivaju se: »monahi«.

U natpisu vojvode Stipana Miloradovića Vego pro-
nalazi i završetak prezimena, te na taj način potvr-
đuje ranija mišljenja o porijeklu i pripadnosti ovih
stolica. Manje ispravke čini i na natpisu na ploči
pred crkvom, koji se odnosi na vojvodu Radosava
Hrabrena, ovdje sahranjenog 1505. godine.

Radi potpunosti donosimo i natpis na kamenu uzi-
danom u jugozapadni ugao crkve (zapadna strana)
koga do sada nije bilo moguće dešifrovati. Natpis
glasi: **ОСВЕШТЕН** (osvešten), a čita se tako da se
naizmjenično uzima po jedno slovo iz iljevog i desnog
uspravnog stubca. Natpis svakako potiče iz vremena
izgradnje crkve na Ošanićima, te otud i njegov zna-
čaj, no pošto je ovo pitanje kompleksnije na njemu

se ovoga puta nećemo zadržavati. On je stariji od svih pomenutih natpisa u Ošanićima. U tačnom kalku natpis izgleda ovako:

Istorijskim činjenicama bogati natpis na spomeniku Polihranije Čihorić u Veličanima Vego sa inventcijom koristi da bi došao do mnogih važnih zaključaka, u čemu i uspijeva. Njegova misao da su u srednjem vijeku bile dvije vrste kaluđera, manastirski i oni povlašćeni, koji žive u svojim kućama ili na dvorovima, svakako je ispravna. Međutim, zaključak da je u Veličanima bila pravoslavna crkva, glavna za Popovo polje, te da je manastir Zavala, blizak Veličanima, zbog toga novijeg datuma (pošto Polihranija nije tamo sahranjena) još uvijek je nedovoljno argumentovan. Lokacija i osnova crkve manastira Zavale dovoljni su elementi koji kultno mjesto na položaju današnje crkve dotiraju daleko prije polovine 14 vijeka.

Govoreći o problemu kaluđerstva u srednjem vijeku autor dotiče i natpis na spomeniku Beoke, kćeri Pribislava Kosače na srednjovjekovnoj nekropoli u selu Vlaholju kod Kalinovika (po Š. Bešlagiću) i smatra da umjesto KRSTJANICOM treba čitati KRSTIJAŠINOVA. No ne ulazeći u problem čitanja ove riječi skrenuli bi pažnju da ime umrle ne treba čitati kao Beoka već Joka. Slovo »B« svakako ne postoji u pomenutom natpisu, a mislimo da nije nikada ni postojalo. Ime Joka (muško Joko) karakteristično je naročito za oblast Gacka i sreće se tamo na dva spomenika slično napisano (IOKO — Joko). Slovo »E« u imenu o kome je riječ zamjenjuje glas »J«, kao što ga u drugim natpisima najčešće zamjenjuje slovo »I«.

*

Na kraju bi primjetili da metod čitanja natpisa sa gipsanih apklača nije srećan, a posebno je nekorisno, čak i štetno, donošenje fotosa apklačovanih natpisa. To je tek jedan korak dalje od sistema crteža kako su to radili naši prvi istraživači tekstova na kamenu. Gipsani mulaži trpe promjene prilikom skidanja, prilikom transporta, odljeva i obrade teksta, a poslije svega dolazi slikanje bojom po tragu urezanih slova. No, i ukoliko se može opravdati ispomaganje odljevima pri čitanju natpisa, čini se da je nepotrebno slova retuširati da bi se ona fotografisala. Snimanje pomoću kosih svjetlosnih zraka originalnih spomenika na terenu, ili barem apklača u ateljeu, daleko je vjerodostojnije. Taj sistem trebalo bi usvojiti barem u radu na reprezentativnim izdanjima. Nama je jasno da je nemoguće sprovesti ovaj postupak kod svih tekstova bez dobro opremljene fotolaboratorije sa reflektorima i blendama koje bi mogle da usmjeravaju svjetlost. No, treba pokušati.

*

U osvrtu na rad J. Kovačevića »Prvi klesari ćirilskih natpisa na Balkanu« (Glasnik Zemaljskog muzeja za 1960—61, 309,316) Vego se u »Prikazima« dotiče još jednom natpisa na reljefu sa predstavom sv. Petra u Stonu. O ovom natpisu on je opširnije pisao u Našim starinama VII, 1960, 139-143. Tada je izneo mišljenje da riječ »skorona« treba čitati kao glagol, no u pomenutom osvrtu autor napušta ovo mišljenje te

u ovoj riječi vidi vlastito ime Skorona ili nadimak u smislu majstor. U potpunosti se slažemo sa ovom ispravkom. Korisno bi bilo ispraviti i Vegino čitanje riječi »OBRAZ« u istom natpisu. Autor umjesto poluglasa na kraju ove riječi vidi znak »a«, te riječ čita kao »OBRAZA«. Da se ovdje zaista radi o poluglasu potvrđuje nam slijedeće: Znak za »a« majstor kleše sa »trbuhom« na vrhu zaobljenim, dok je ovdje trbuh oštro prelomljen. »Trbuh« je ipak urezan sa lijeve strane uspravne crte, a ne sa desne, iako do izvjesne zabune može doći jer je, radi korelacije sa predhodnim znakom, uspravna crta nešto ukošena u lijevu stranu. Znak za poluglas mogao je doći samo iza riječi »OBRAZ« i on je tu i došao. Da se radilo samo o neobičnoj stilizaciji slova »a« bilo bi neobjašnjivo zbog čega je ta varijacija ili greška napravljena baš na ovom mjestu. Ovako stilizovan poluglas sreće se nekoliko puta na natpisu kneza Miroslava na portalu crkve sv. Petra u Bijelom polju, naročito u njegovom posljednjem redu. Čini se da će biti korisno konstatovati izvjesne srodnosti između natpisa sa reljefa u Stonu i onog u Bijelom polju. Naročito su slični znakovi »K«, »O«, »I«, »R«, »D« i još neki, a razlike postoje samo u pisanju znakova »Ž« i »N« (u stonskom natpisu kosa crta nije vijugava).

Pored navedenih komparacija u svrhu objašnjenja ornamentike na stonskom reljefu, koju Vego pravilno određuje kao vizantijsko-romansku, najveće sličnosti mogu se ipak konstatovati ako se uporedi stonski reljef sa reljefom Bogorodice u timpanonu zapadnog portala crkve u Studenici (1183—1196). Istina, stonski reljef je daleko rustičniji, pošto je rad slabijeg majstora, no sistem ornamenta na orealma jasno govori da su oba nastala u približno isto vrijeme. Toj dataciji se ne protivi ni napred određena paleografska veza između stonskog natpisa i natpisa kneza Miroslava iz Bijelog polja.

Z. Kajmaković

»LEPOTE I ZNAMENITOSTI BOSNE I HERCEGOVINE«, Izdalo novinsko izdavačko preduzeće »Književne novine«, Beograd, 1961., stranica 455.

Pisanje i štampa monografskih studija o gradovima i gradskim naseljima malo je poznat oblik domaće izdavačke djelatnosti. Izuzev rijetkih pokušaja obrade kulturno-istorijskih aspekata (prije rata: Sarajevo, Mostar, Jajce; nakon oslobođenja: Bijeljina, Zenica), te stručne obrade fonda srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika — stećaka (»Olovo«, »Ljubuški«, »Široki Brijeg«, »Kupres«, »Kalinovik«), nije kod nas zabilježen niti jedan slučaj kompleksne studije svih elemenata važnih za bliže poznavanje bilo kojeg našeg naselja u geografskom, geološkom, arheološkom, istorijskom, etnografskom, privrednom, umjetničkom i drugim aspektima. Odsustvo takvih studija uočava se kao osjetna praznina na planu opštedruštvenih potreba našeg vremena. Jer, izlišno je, na primjer, dokazivati da danas svaki građanin osjeća potrebu za što boljim poznavanjem mjesta u kojemu živi i djelomskom i svim ostalim kvalitetima koji mu podaju njegovu specifičnu atmosferu i miris, javlja se u nama želja i za očuvanjem tih vrijednosti, poticaj dakle, padova i uspona, prirodnim mu bogatstvima, etnosom, za aktivnim našim učešćem u organizaciji života naluje. S približavanjem njegovoj istoriji, vremenima selja i davanjem doprinosa na liniji njegovog što sretnijeg i uspješnijeg razvoja. Sagledavanjem istorijske prošlosti, sadašnjih vrijednosti i potencijalnih mogućnosti javiče se i ljubav za komunu za sve što živi i što se kreće na njenom području. A s ljubavlju dolazi i ponos. Dvije, dakle, moralne kategorije koje postaju pouzdani jamci za što bolje čuvanje grada i siguran mu prosperitet.

Postojanje monografskih izdanja doprinijelo bi ne samo boljem poznavanju domaćih ljudi sa svojim zavičajem — na kakvoj bi se pouci moglo insistirati već od školskih klupa, kroz laku penetraciju građe o mjestu u jednom od školskih predmeta, u formi kolokvijalne nastave i seminarske građe — već, također, i svih onih koji dolaze u naš grad i koji ga obilaze. Koncizno i lako interpretirana građa, ilustrovanana zanimljivim fotomaterijalom, može postati i praktičan priručnik u turističke svrhe, odnosno mjesto u kome je moguće iznaći svu građu potrebnu za izradu raznovrsnih prospekata i vodiča za potrebe popularizacije mjesta u turističkim relacijama.

Uviđajući tu prazninu, novinsko-izdavačko preduzeće »Književne novine« iz Beograda došlo je na ideju da za republičko područje Bosne i Hercegovine štampa seriju knjiga pod nazivom »monografije mjesta« i na taj način ublaži taj osjetan nedostatak u praksi domaće izdavačke djelatnosti.

Prva u seriji tih knjiga, izdata pod naslovom »Le-pote i znamenitosti Bosne i Hercegovine« sadrži opise 78 mjesta. U predgovoru njenom navedeno je da ona treba da služi kao turistički priručnik »koji ne bi bio samo veoma sažeti, suvo izloženi informator osnovnih činjenica, nego i šira, potpunija slika svih onih područja zanimljivih turistima i putnicima. Ovako nabačena deviza, u sadašnjim uslovima turizma kod nas, prihvaćena je sa razumijevanjem pa je stvorena povoljna klima interesovanja da se priđe praktičnoj realizaciji programa. Finansijska sredstva za tu svrhu osiguraće narodni odbori opština, odnosno srezova.

Tako se prišlo poslu. Na žalost, međutim, knjiga nije ispunila obećani zadatak. Zbog činjenice da je polazni osnov izdavača bio rukovođen isključivo komercijalnim pobudama, a ne i željom za interpretacijom građe na način kako je to trebalo činiti po logici pristupa samom poslu, dogodili su se značajni propusti.

Obzirom na okolnost da je knjiga uključila građu s područja čitave BiH, svoj obol za mjesto koje će naći u publikaciji trebala je dati svaka komuna. Ona, pak, koja to nije htjela ili možda nije mogla učiniti izostavljena je iz ovog pregleda na način kao da i ne postoji na geografskoj karti, još manje na teritoriju Bosne i Hercegovine. Ovakvu sudbinu podijelili su Bugojno, Kalinovik, Kiseljak, Kladanj, Kotorvaroš, Kreševo, Sokolac i Trnovo. Sva ostala opštinska mjesta dobila su različite prostrane okvire, već prema tome kakav je i koliki bio njihov finansijski prilog i učešće. To je, čini se, bio jedini i isključivi kriterij po kome se mjerio aršin prostorne zastupljenosti, dok je sve ostalo bilo od sekundarnog značenja i vrijednosti. Jer, inače kako da se drugačije objasni da, na primjer, Bosanska Krupa dobije 5,5 strana teksta i 6 fotosa sa površinom od 4,5 strane, a da, s druge strane, Jajce i Travnik, kao veća, ekonomski nešto i jača, i u sklopu istorijskih razmatranja kudikamo interesantnija i bogatija mjesta, dobiju po nepune dvije strane teksta, bez i jednog fotosa, ili da selo Grude dobije stranu teksta i fotos, a Maglaj, Konjic i Bijeljina jedva nepunu stranu teksta, bez fotosa. Čitav niz ovakvih disproporcija (Ljubija 5 strana teksta i fotos, Bosanski Petrovac 4 strane teksta i fotos, Gornji Vakuf 4,5 strane teksta i fotos, Cazin 3,5 strane teksta i 2 fotosa, Duvno 3 strane teksta i 3 fotosa, Glamoč 3,5 strane teksta i 2 fotosa, Vareš 4,5 strane teksta i fotos, a na drugoj strani Zenica i Brčko samo po 1,5 stranu teksta i po jedan fotos, dok Zvornik, Rogatica, Gradačac i Derвента imaju po jedva jednu nepunu stranu teksta, bez fotosa, i tome slično) ne može se ničim drugim objasniti osim grubo ispoljenim komercijalnim aspektom koji je bio rukovodeći faktor kod prilaza ovom poslu. Rezultat je, naravno, morao biti negativan i gotovo porazan.

Knjiga trpi od niza daljnjih nedostataka. Prije svega postoji veoma primjetna zbrka i netačnost u pogledu naziva geografskih pojmova i mnogih struč-

nih termina tako da se, na primjer, umjesto riječi Kreševo kaže Kruševo, umjesto Dobrićevo veli Dobrićevac, mjesto Fethija kaže Fetija, mjesto postolje kaže postelje, Geljevo a treba Reljevo, Ošalić treba Ošanić, Adhnama treba Ahdnama, arheološkog treba arheološko, restoracija treba restauracija, itd., da ne govorimo o masi štamparskih grešaka i ponavljanja u mnogim tekstovima, itd.

Tu je i niz netačnih i sasvim proizvoljnih konstatacija. Tako se, na primjer, veli da je toranj crkve sv. Luke u Jajcu »jedini sačuvani objekat ove vrste iz srednjeg veka na Balkanu«, ili se navodi da je u franjevačkom samostanu u Kraljevoj sutjeski »sačuvano nekoliko slika gotskog stila, zatim skupocene tkanine i crkveni pribor od XV veka naovamo«. Tvrdnja je proizvoljna, budući se u refektoriju samostana čuva samo jedna slika koja ima oznake njemačke gotičke umjetnosti, dok su sve ostale kasnijeg datuma (od 16—20 st.). Netačan je, također, podatak o postojanju bar i jednog primjerka crkvenog posuda iz XV st. u istom samostanu. U opisu crkve u Dobru-nu veli se da je »živopis iz vremena zidanja crkve konačno propao za vreme posljednjeg svetskog rata«. Ova vijest ne odgovara istini, jer se zna da je živopis u naosu crkve nestao u prošlom stoljeću, ali su iza toga prestali dijelovi u narteksu koji su, čini se samo s izuzetkom portreta jednog igumana, preživjeli događaje posljednjeg rata i ostali sačuvani sve do naših dana.

Za manastir Tavnu navedeno je da se u njegovoj blizini nalaze srednjovjekovni gradovi Zvornik i Teočak, makar se zna da udaljenost Tamne do tvrđave u Zvorniku iznosi preko 40 km. Za Trebinjski manastir (Tvrdoš) navodi se da je na »razvalinama sačuvano nešto fresaka, izgleda iz XVII veka«. Očigledno da se na ovom mjestu autor služio podacima starije literature, jer svi znamo da su te zidne slike, ukoliko ih je uopšte tu ranije bilo, već davno, i sasvim, nestale.

U poglavlju o stećcima, pisac članka veli da se oni u pogledu forme javljaju u *bezbroj varijanata* (podvukao S. T.), čije krajnje međe, s jedne strane, predstavljaju ploče, a sa druge sarkofazi. Teško je, međutim, prihvatiti ovakvu formulaciju jer se općenito smatra da se unutar tog raspona najčešće susreću samo još dva temeljna oblika: tzv. sljemenjaci i sanduci. Sve ostale pojave predstavljaju tek neznatna odstupanja u odnosu na ove osnovne oblike.

I konstatacija da se jedan određeni broj stećaka javlja u obliku krsta »često razrađenog i stilizovanog u bezbroj varijanata« ne može se također usvojiti, budući je registar razlika dosta skučen i svodi se na mali broj formalnih rješenja.

U dijelu o srednjovjekovnim i turskim gradovima ima također grešaka. Tako se, na primjer, veli da se banjalučki grad spominje već u 15 st. Podatak nije tačan kao i navod prema kojemu su Turci razorili Brekovicu, jer je poznato da je razaranje tvrđave proveo bihački kapetan upravo s namjerom da ne padne Turcima u ruke i da je oni kasnije ne bi koristili. Za grad Dobor veli se da je napušten krajem 18. st. a napušten je ustvari u prvoj polovini tog vijeka, i slično tome. I u dijelu opisa događaja narodnooslobodilačke borbe ima izvjesnih grešaka. Tako se umjesto 6. istočno-bosanske brigade navodi da je to 4 istočnobosanska brigada, a za odluku Vrhovnog štaba o proboju na Sutjesku veli se da je donijeta 21. maja, a zna se da je donijeta 26. maja. I navod o 1.100 sahranjenih partizana na Tjentištu je proizvoljan. Jer ako se misli, pritom, na zajedničku grobnicu podignutu na ovom mjestu onda taj broj iznosi 3.004 borca, a ako se, pak, misli na borce III divizije i u fašističkom masakru izginule ranjenike, i u tom slučaju podatak je dat sasvim proizvoljno. Takva je, uostalom, i konstatacija da je Busovača, a naročito njena željeznička stanica, bila napadnuta već na početku ustanka. Zna se, međutim, da se intenzivnije vojne akcije narodnooslobodilačke vojske oko ovog mjesta javljaju tek u

drugoj polovici 1942. godine. A kada smo kod ovog mjesta, uzgred da napomenemo autorima da Busovača nije bila nikako »sedište nove vlade na čelu sa Hafis-pašom...«, već samo usputna stanica u kojoj je, 10. augusta 1878, godine, prenoćilo specijalno izaslanstvo sarajevskih građana predvođenih Hafis-pašom. Sutradan, poslije podne, Hafis-paša je iz Busovače uputio pismo kors-komandantu Filipoviću u kome ga moli za sastanak i slobodan prolaz do njegovog štaba u Zenici. General je prihvatio ovu sugestiju i u svom logoru u Zenici dočekao delegaciju. Pa i objašnjenje da je Busovača, zbog svog rudnog bogatstva, održavala »tesne trgovačke veze sa Dubrovčanima i Mlečanima« u srednjem vijeku primjer je jedne uopštene formulacije. A mi dobro znamo da je do danas pro-nađen samo jedan jedini dokumenat u kome se u srednjem vijeku spominje ovo mjesto, datiran u 1371. godinu. Niti jednog drugog pomena nema više o njemu i zbog tog ovako uopštena formulacija predstavlja klasičan primjer gole improvizacije.

Tu su i nespretne formulacije kao ona kod opisa Stoca gdje je rečeno: »Nekoliko stećaka su klesani bosančicom...«, zatim nedopustivo pogrešne valorizacije spomeničkih vrijednosti objekata uslijed čega se oni sa manjom arhitektonskom, umjetničkom i istorijskom vrijednošću i važnošću pretpostavljaju onima koji su neuporedivo vredniji u svakom pogledu. Tako je, na primjer, na istom mjestu doslovno rečeno da je »značajna džamija Ali-paše Rizvanbegovića podignuta 1837. godine na obali Bregave, i petolučni kameni most na istoimenoj reci koji je takođe zadužbina porodice Rizvanbegovića«, a da »Pored ovih spomenika treba spomenuti i tvrđavu u Stocu«.

Negativna je strana knjige da su pojedine vrste kulturno-istorijske građe potpuno izostavljene, dok je nekima dat daleko veći prostor. Tako, na primjer, kod opisa spomenika turskog perioda obrađene su džamije, medrese, turbeta, gradovi i mostovi, dok su hanovi, bezistani, groblja, česme, šadrvani, tekije i obrt u cjelini izostavljeni.

U dijelu u kojemu je dat opis mjesta zapažaju se još veći propusti. Tako je, na primjer, Sarajevo vještački podijeljeno na dva samostalna gradska naselja. Sarajevo i Sarajevo Novo. Pokušalo se to objasniti pa je, naravno, došlo do ponavljanja niza istih elemenata, ili najvećih i netačnih konstatacija. Tvrdi se, na primjer, da nadmorska visina na kojoj leži Sarajevo »varira do oko 600 metara«, dok Sarajevo Novo leži na oko »700 m nadmorske visine«, da u Sarajevu Novom »postoji više ugostiteljskih objekata a naročito hotel »Jadran«...«, da je isto dobrom tramvajskom i autobusnom vezom povezano sa centrom

grada (kako veliko otkriće!), i sl. Za Brčko se veli da »ima autobusnu vezu sa Bosanskim Samcem, Bijeljinom i. Jajcem«, da »Posušje leži na raskrsnici važnih automobilskih puteva« a za Zenicu da su provale varvara na početku VI veka povukle sobom rušenje ovog naselja poznatog pod imenom *Bastua* (podvukao S. T.), te bezbroj drugih suvislih i nesuvislih opservacija i tvrdnji koje često govore o takvoj improvizaciji, nepoznavanju geografskih prilika, istorije i nomenklature naziva, da se dobiva utisak da autori knjige nisu nikada ni posjetili ovu oblast. Tu su i jednostavno preuzeti tuđi tekstovi, a da pritom nigdje nije navedena literatura kojom se služilo ili da je takav tekst stavljen pod navodne znakove.

Uz knjigu je pridodata »Turistička karta Bosne i Hercegovine«, rad akademskog slikara Borivoja Lazarevića. Karta sadrži niz nedostataka, netačna je u razmjerima i trpi od niza grubih materijalnih grešaka. Pojedina su značajnija naselja sasvim ispuštena (Zenica, Zavidovići), dok su iskazana izvjesna mala mjesta, koja čak i u turističkim relacijama nemaju većeg značaja. Kod pojedinih mjesta naznačeni su izvjesni objekti koji tu stvarno ne postoje, kao što je, na primjer, silueta velikog srednjovjekovnog grada kod Žepča, dok poznati nam grad u Maglaju nije ni crtom naznačen. U neposrednoj blizini Sarajeva je silueta Romanije sa Crvenim stijenama i simbolična predstava uspinjače koja prelazi ovu planinu, i slično tome.

Oprema knjige i ilustracije su slabi i anemični, uz to objašnjenja nekih fotosa nepotpuna, i sa greškama.

Ova, blago rečeno, neuspjela knjiga pojavila se na domaćem tržištu u prvoj polovini 1962. godine. Za njom su slijedile monografije mjesta (»Banovići«, i dr.), a predstoji i daljnje njihovo izdavanje. Kako će izgledati ta nova izdanja teško je za sada predvidjeti, ali prema ovome što smo našli u njihovom prvijencu, ne možemo očekivati i prosječan kvalitet sadržaja, samim tim i njihova društvena korisnost stoji pod snažnim znakom pitanja.

I na kraju, činjenica da su u ovoj knjizi najveći prostor i pažnja posvećeni spomenicima kulture i prirode, kojima se pripisuje najveći straktivni značaj u turističkim relacijama, bio je dovoljan razlog da se složimo u mišljenju po kome i rad na ovoj publikaciji nije smio sasvim mimoći i stručne organe pozvane za pitanje ocjene i tumačenja spomeničkih vrijednosti nacionalnog kulturnog nasljeđa. Sigurno je da se u tom slučaju ne bi dogodili ovakvi propusti.

S. Tihć

Nadežda Katanić i inž. Milan Gojković:

GRAĐA ZA PROUČAVANJE STARIH KAMENIH MOSTOVA I AKVEDUKATA U SRBIJI, MAKEDONIJI I CRNOJ GORI

Izdavač: Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, Beograd 1961 god.

Nakon višegodišnjeg rada na terenu triju republika — Srbije, Makedonije i Crne Gore — pojavilo se, u redakciji i izdanju Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture, djelo Nadežde Katanić i inž. Milana Gojkovića: Građa za proučavanje starih kamenih mostova i akvedukata u Srbiji, Makedoniji i Crnoj Gori. Ovo opsežno djelo ima 320 strana sa 45 tabli priloga tehničkih snimaka obrađenih objekata i veliki broj ilustracija u samom tekstu. Ovim izdanjem Savezni institut djelomično popunjava jednu veliku prazninu u poznavanju našeg kulturnog nasljeđa, te

bismo živo želili da u što skorijem vremenu i druge republike obrade i publikuju odgovarajući materijal sa svojih teritorija.

Činjenica je da je naša kulturna historija na sektoru građevinske djelatnosti do danas bila pretežno usmjerena na proučavanje monumentalne srednjovjekovne crkvene arhitekture, ignorirajući najvećim dijelom stvaralaštvo od petnaestog vijeka do oslobođenja od Turaka, pa su tako i mostovi ostali — i velikim dijelom propali — a da ih niko nije posebno obradio i o njima ostavio neku vrijedniju dokumentaciju. Na geografskim pregledima starih kamenih mostova u pomenutim republikama, koji su dati u početku knjige, vidimo da je do danas u Srbiji izgubljeno 27 objekata naprama 12 sačuvanih, u Makedoniji izgubljeno 18, sačuvano 13, u Crnoj Gori izgubljeno 13, sačuvano 18.

Vidimo dakle da je na obrađenom terenu izgubljeno 58 evidentiranih mostova (a sigurno je taj broj

bio znatno veći), dok su sačuvana ukupno 43 objekta i 3 akvedukta. Za svaki od sačuvanih 46 objekata u knjizi je dat detaljan opis, sa manje ili više historijskih podataka, te iscrpna tehnička i foto-dokumentacija.

Na teritoriji Srbije obrađeni su sljedeći objekti: Vojnovića most u Vučitrnu, most na rijeci Uvcu, most u Prizrenu, most u klisuri Prizrenske Bistrice, most u selu Kumanici kod Ivanjice, most u Ljubovići, »Terzijski most« u blizini Đakovice, »Tabakski most« u Đakovici, »Talići most« u Đakovici, most u selu Budisavcima, most u selu Pločicama kod Kovina, mostovi u Vranju (most preko Gradske Reke i Beli most).

Sa Makedonskog teritorija obrađeni su: »Dušanov most« preko Vardara u Skoplju, pet mostova u Kratovu, most u Radovišu, most preko Vardara u blizini Tetova, most preko Radike kod Debra, most preko Male Reke zvan »Elen skok«, most u selu Bogomili, most preko Dabničke reke u Prilepu.

Sa područja Crne Gore publikovana je građa o sljedećim mostovima: Most preko Moštanice u blizini Nikšića, most preko Ribnice u Titogradu, mostovi u Pljevljima, most preko Grđevice u Podmainama, most preko Bistrice u blizini Bijelog Polja, most preko Zete zvani »Duklo« u Nikšiću, most preko Morače nazvan »Kaluderski most«, most preko Morače nazvan »Grlo«, most u Bijeloj, most preko Rijeke Crnojevića, most preko rijeke Mrtvice, most preko Sutorine u blizini HercegNovog, pet mostova u Starom Baru. Na kraju obrađena su tri sačuvana akvedukta — jedan kod Skoplja i dva u Starom Baru.

Knjiga je u cjelini koncipirana u tri potpuno neovisna dijela vezano za teritorije pojedinih republika čiji su objekti obrađeni. Svaki dio ima uvod koji daje opšte historijske podatke, rezimirane uglavnom na temelju »Istorije naroda Jugoslavije — knjige I« (Beograd, 1953), te podatke o mostovima od najstarijih tragova do, uključivo, devetnaestog stoljeća. U okviru raspoloživih podataka autori se dosta zadržavaju i na mostovima koji ne postoje više, a za koje se zna na osnovu sačuvane dokumentacije iz bliže i dalje prošlosti. Bez naročitog nastojanja za sistematičnošću i preglednošću, podatci su ležerno prepričani i popraćeni sačuvanim ilustrativnim materijalom. U vezi s ovim je i dati »Geografski pregled rasporeda starih kamenih mostova u Srbiji, Makedoniji i Crnoj Gori koji danas više ne postoje«, a koji je dan u početku knjige kao pandan sličnom pregledu sačuvanih mostova.

Napomenuo bih odmah jednu krupnu zamjerku ovim pregledima. Na kartama su označena samo mjesta u kojima su se mostovi nalazili ili se i danas nalaze, bez rijeke koje ti mostovi presvođuju, bez buteva čiji su sastavni dio u funkcionisanju. Za bilo koju drugu vrstu spomenika koncipirane informativne skice još bi mogle da se akceptiraju, ali kod mostova koji su u cjelini uzveši, tako nerazdvojno vezani za presjecišta geofizičkih i društvenih tokova, te tokove i njihova presjecišta nužno je fiksirati da bismo mogli shvatiti historijski značaj i ulogu kojoj su mostovi prvenstveno namijenjeni.

Iza uvoda slijede pojedinačna poglavlja koja se odnose na svaki sačuvani most u republici, a koja obuhvataju bliže podatke o lokaciji, historijske podatke o tom mostu do kojih su autori došli, zatim za most vezanu narodnu tradiciju, a potom njegovu likovno-estetsku i tehničku analizu sa preciznim podacima o dimenzijama cjeline i detalja, o oblicima i načinu izvedbe svodova, čeonih zidova, niveleti, riječnim stupovima, ogradi itd. Također se autori osvrću na strukturu i tehniku zidanja, kao i današnje građevinsko stanje objekta. Jednom riječju to su detaljni izvještaji, popraćeni tehničkom i foto dokumentacijom, koji sadrže opsežnu registraciju raznih detalja od interesa za proučavanje ove materije.

Što se tiče historijske analize, ona je nažalost dosta oskudna pa čak i površno. Dobiva se dojam da raspoloživi izvori nisu ni približno potpuno iskoriš-

teni. Kako se čini, arhivska građa nije uopšte korištena, a vjerovatno ni istraživana. Činjenica da pojedini natpisi sa mostova koji su ovdje publikovani, nisu čak ni prevedeni (npr. onaj sa Terzijskog mosta u blizini Đakovice) je jedan od dokaza površnog prilaznja ovom dijelu zadatka.

Da je djelo nastalo uz nedovoljnu saradnju dvojice autora osjeća se konstantno u materijalima o svakom pojedinom mostu. Autori uopšte nijesu težili da sintetizuju svoje rezultate, već su jednostavno priklopili zajedno ono što je napisao jedan i drugi, a pošto nije bilo nikakvog logičnog produženja misli, između dva napisa stavljana je zvjezdica. Izgleda da niko poslije toga nije ni pokušao napraviti jedinstvenu redakciju tekstova, a pošto među autorima materija nije bila precizno razgraničena, došlo je do mnogobrojnih nepotrebnih ponavljanja. Ne treba posebno naglasiti koliko to umanjuje vrijednost djela. Evo nekih, nasumce uzetih, primjera:

Na strani 32 čitamo na početku: »Pet kilometara severoistočno od Prizrena, desetak minuta hoda od razvalina manastira sv. Arhandela, u klisuri Prizrenske Bistrice, na sadašnjem putu Prizren — Sredska, nalazi se stari kameni most s jednim otvorom«. A na istoj strani odmah iza zvjezdice: »Na oko pet kilometara severoistočno od Prizrena, u blizini manastira sv. Arhandela, na putu koji iz Prizrena vodi za manastir i dalje za Sredsku lociran je stari kameni most, koji premošćava grlo klisure reke Bistrice na najpogodnijem mestu«.

Ili na strani 36: »Most ima samo jedan otvor polukružnog oblika... Upornjaci mu počivaju na velikim gromadama kamena na strmim rečnim obalama...«, a malo dalje na str. 37 o istom mostu (u selu Kumanici kod Ivanjice): »Usko korito planinske reke Moravice premošćeno je jednim svodom polukružnog oblika, koji se svojim oporcima preko ne baš izraženih obalnih stubova, oslanja na stenovite obale reke«. Na strani 45: »ovaj most je udaljen 7 km. od Đakovice«, a na strani 48 »most je lociran 7 km. istočno od Đakovice«... Uzeo sam nasumce i s početka neke primjere tog nepotrebnog ponavljanja, koji nažalost nisu usamljeni, već zapravo bez izuzetka prate svako poglavlje kroz 300 strana ove knjige. Ponavljaju se ne samo opšti podaci već i dimenzije i opisi detalja. Pri tome autori padaju i u kontradikcije, pa je npr. »Terzijski most« jedamput dugačak 221,16 metara (zajedno s rampama), dok je malo dalje na istoj strani »ukupne dužine, sa obalnim stupovima, navozima i krilnim zidovima L = 192,85 m.«

Na strani 93 govori se o natpisu na mostu preko Gradske reke, kaže se da je natpis na arapskom jeziku i donosi čak i prevod dr. H. Kaleši-a. Malo dalje na str. 95 za isti natpis se kaže da je na turskom. Pa zar je bilo teško izbjeći ovakove kontradikcije i zar ovakve grubosti ne krnje ugled i autora i redakcije? No kad smo već kod natpisa, vratimo se na str. 66, gdje se govori o kamenu sa nejasnim trgovima plastičnih dekoracija od kojih neke liče na izmešana ćirilka i latinska slova (Talići most). Faktično prema crtežu sl. 67 na str. 69 vidi se sasvim jasno da se radi o hidžretske godine (sene 1248), vjerovatno godini gradnje ili opravke.

Ne nalazim za potrebno da daljnjim primjerima potkrepljujem ovo što sam već iznio. Međutim, htio bih se još osvrnuti na proizvoljnosti u nekih interpretacijama historije, koje također na svoj način umanjuju serioznost djela. Zadržaću se na starom kamenom mostu u Skopju, kao vrlo pogodnom primjeru. U »Istorijskim podacima« na str. 113 »o današnjem starom kamenom mostu preko Vardara u Skoplju zna (se) da počiva na temeljima starijeg rimskog mosta«... Dalje na istoj strani čitamo »Za vrijeme vizantijske okupacije Makedonije može se zaključiti da mostovi nisu ni građeni«. Isto tako »Za vreme srpske vlade Makedonijom graditeljska delatnost je uglavnom bila usmerena na izgradnju kulturnih objekata«. Malo dalje na str. 117/117 u poglavlju o tom mostu

govori se da »do danas nigdje nisu sačuvani tragovi ni rimske ni srednjovjekovne gradnje, tako da je most danas u celini turska građevina. Ali tokom ranog srednjeg veka morao je biti popravljan, naročito za vreme Justinijana. Od Justinijanovog vremena pa do popravke mosta pod Muratom II (1421—1451) o mostu se ništa ne zna«. Po čemu se zna da počiva na rimskim temeljima i da je za Justinijana morao biti popravljan, to autori ne objašnjavaju. Ali zato na strani 123 kažu »Ova velika korisna širina most (5,5 m.) još više povećava indicije da most nije građen od strane Turaka (Turci su mahom gradili uzane mostove)«. Ostale indicije ne iznose, a što se tiče širine napomenuo bih samo da je Mimar Sinanov most u Višegradu ipak širi od ovoga. Sva ova labava istorijska naklapanja nisu smetala autorima da u resumé-u »Me vieux pont de pierre sur le Vardar à Skoplje remonte au temps des Romains. Pendant la dégne de Justinien I-er, car il était né à Skoplje, il fut sans doute réparé à plusieurs reprises et surtout durant le Moen Age. Il est également probable que ce pont fut de nouveau réparé au temps de l'empereur Dušan de Serbie, dont il porte le nom, car Dušan avait pris Skoplje pour sa

capitale au XIVe siècle. Il ne nous est restée aucune mention de ce pont entre le regne de Dušan et celui du sultan ture Mourad II (1421—1451), quand on procède à une réparation du pont...« Čovjek se zaista mora zapitati čemu danas ovakove labave romantičarske konstrukcije u nauci, i zar možemo ime koje smo dali objektu u dvadesetom stoljeću koristiti u historijskoj interpretaciji. Zar ne bi bilo dosljednije, i naučno jedino ispravno, jasno i glasno kazati ono što su autori i onako kazali na str. 172: »...po originalnim starijim partijama koje su očuvane do danas, to je most koji kao građevina pripada poznijem srednjem vijeku, vremenu turske vladavine Makedonijom«.

Završavajući ovaj prikaz, moramo izraziti svoje žaljenje da je ovako vrijedan materijal morao izaći pred javnost sa ovoliko propusta, tim više što je trebalo samo malo više pažnje pa da do njih ne dođe. Nadajmo se da se slični nedostaci neće ponoviti kod objavljivanja građe sa teritorija koje ovom publikacijom nijesu obuhvaćene.

Dž. Čelić

Prof. Jahiel Finci:
RAZVOJ DISPOZICIJE I FUNKCIJE U STAMBENOJ
KULTURI SARAJEVA

Izdavač: Zavod za stambenu izgradnju NRBiH, Sarajevo 1953 g.

Stečene navike i nasljeđena kultura stanovanja spadaju među bitne elemente pri određivanju karaktera i vrste stana koji se projektuje i gradi. Pod različitim uslovima ostvarivani su ne samo različiti vidovi stambene kulture, već i različiti stepeni njenog formiranja. Upravo je zbog toga različita ne samo arhitektura jedne zgrade, nego i dispozicija stana i njena organizacija.

Naša današnja saznanja o organizaciji stana temelje se uglavnom na stranim iskustvima, iako je poznato da naše porodice žive potpuno drugačije i pod drugim uslovima. Upravo zato, namjera prof. Finci-a je bila da kroz ovu studiju, analizirajući dosadašnje izgrađene stanove u Sarajevu, ukaže kako na pozitivne tako na negativne elemente u našem stambenom nasljeđu.

Analizirajući postojeće stambene objekte, autor stambenu kulturu Sarajeva dijeli na tri osnovna perioda i to:

- I. period turske vlasti (1448-1878)
- II. period austro-ugarske okupacije (878-1918)
- III. period između dva rata (1918-1941)

Svaki od tih perioda je stvorio svoje gledanje na stan, svoju stambenu kulturu koja odgovara društvenim odnosima i shvatanjima te epohe.

Tri perioda — tri urbanistička tretmana. Turski period je period slobodnostojeće izgradnje, avlija i bašča, korištenja konfiguracije terena, poštivanja prirode, želja za vidikom ... Austrougarski period donosi »regulacione« zahvate u želji da se Sarajevo »evropeizira«. Osnovni pokretač izgradnje je renta. Uske ulice, visoka izgradnja, zatvorena mračna i rascjepkana dvorišta, zelenila i bašča nestaje, parcele se koriste i do 95%. U periodu između dva rata dolazi do izvjesnih asanacija mikrorejona i raščišćavanja blokova, do stvaranja manjih zelenih površina, parcele se iskorišćuju do 50%.

Turski period ne poznaje visoku najamnu zgradu, niti zgradu sa većim brojem stanova. U tom periodu izgrađuje se većinom individualne stambene zgrade sa prizemljem i katom i to za jednu porodicu. Potrebno je napomenuti da to nije bila uža porodica

u današnjem smislu, već porodica u ondašnjem zajedničkom i rodovskom smislu.

Na taj način se može objasniti veličina mnogih od tih kuća, koje nijesu samo rezultat imućstvenih prilika.

Ovaj način izgradnje je odraz gledanja na stan kao osnovni prostor za provođenje slobodnog vremena — za uživanje, odmor itd., te sa druge strane reljefnih i topografskih karakteristika padina na kojima se gradilo, a donekle je i rezistencija upotrebljenih materijala (bondruk i čerpić) određivala visinu i način izgradnje.

Postavljanje objekta u pejzaž važan je činilac u arhitektonskom stvaranju, a to je baš ono što karakteriše ovaj period i u čemu su stari majstori bili upravo nenadmašivi.

U dispozicionim rješenjima tog perioda zastupljeni su u najvećoj mjeri svi elementi koji odgovaraju savremenoj arhitekturi i savremenom gledanju na stan i dispoziciju. Može se primjetiti da se kod gradnje stambenih zgrada vodilo mnogo računa o psihi i potrebama čovjeka i da je čovjek bio mjerilo svih stvari, i to ne samo fizički, nego i u biološkom smislu.

Stan je po funkciji bio podijeljen na dio za spavanje, blagovanje, odmor i uživanje i na dio za gospodarstvo. Nije bio raščlanjen po daljim osnovnim funkcijama, ali je zato u pravilu podijeljen na zimski i ljetni boravak. Raznolikost namjena prostorija zahtijevala je brzu i laku transformaciju prostora, koja je bila omogućena specifičnošću namještaja.

»Analizirajući pojedinačno elemente i principe arhitektonskog nasljeđa tog perioda«, kaže autor, »možemo ustanoviti da i današnji dobri stvaraoci savremene arhitekture operišu tim istim elementima«.

Austrougarski period prekida način građenja turskog perioda i unosi druge poglede na stan uzete iz zemalja austrougarskog carstva. Pojačana aktivnost u zemlji zahtijevala je veći broj radne snage, pored činovničko-administrativnog aparata, pa nastaje veliko useljavanje i grad se počinje naglo razvijati. Migracija je nužno iziskivala veliku stambenu izgradnju. Izrađen je urbanistički plan. Najlogičnije širenje grada je bilo u ravnici, koja je među ostalima omogućavala i višu izgradnju. Danas su ti dijelovi grada, uslijed velike izgrađenosti parcela ujedno i najnaseljeniji dijelovi grada, tako da na nekim mjestima naseljenost prelazi 1000 stanovnika po hektaru, dok su parcele iskorištene do 95%.

Nastali su »regulacioni« zahvati čija je osnovna karakteristika zadržavanje širine ulica iz turskog perioda, te izgrađivanje višespratnih zgrada (normalno 5 i 6 etaža). Nešto bolje stanje je u onim dijelovima grada gdje su izgrađivane potpuno nove ulice, kao na pr. na dijelu Marijindvora.

U stilsko-arhitektonskom pogledu mogu se uočiti tri osnovne linije tog vremena. Prva i najjača jeste oblikovanje zgrada u duhu austrougarskog stvaranja u ostalim gradovima carstva (Beč. Pešta). To je uglavnom arhitektura neostilova. Druga, mnogo slabija linija nastala je u želji da se Sarajevu, a donekle i cijeloj Bosni da pečat »orijenta«. Veća skupina stambenih zgrada u tom »orijentalnom« stilu izgrađena je na lijevoj obali Miljacke vis-a-vis Gradske vijećnice. Treća, najmanje izražena linija jeste pokušaj aplikacije arhitekture bosanske kuće na veće stambene zgrade. Tu liniju su pokušali sprovesti u život neki austrougarski arhitekti koji su studirali staru stambenu arhitekturu Bosne i Hercegovine, a među njima je bio najpoznatiji arh. J. Pospšil.

U ovom periodu rješenje dispozicije stana nije osnovno u rješavanju stambene zgrade. Dispozicija proizlazi iz same fasade koja je ujedno uslovljavala i položaj prozora u sobama. Stan nije više služio za uživanje, odmor i razonodu, on je bio sredstvo za prikazivanje »bogatstva« i »visokog standarda«.

Osnovni dispozicioni princip je upotreba hodnika (koridora), iz kojeg se, uglavnom, ulazi u sve prostorije. Težnja za reprezentacijom manifestuje se u tzv. »vizitnim« sobama, a stanuje se uvelikim, ali mračnim, kuhinjama. Nuzprostorije su po pravilu slabo ili nikako osvijetljene, a često i bez mogućnosti za ventiliranje.

Može se zaključiti da ovaj period nije dao ništa što bi bilo karakteristično za Sarajevo, a naročito ne za dispoziciju i funkciju stana.

Period između dva rata nije period izgradnje novih kompleksa niti ulica. Uglavnom se orijentisalo na »plombiranje« odnosno na korištenje praznih zemljišta kod postojećih ulica i komunalnih uređajaja, kao i na izvjesnu djelomičnu asanaciju pojedinih dotrajalih blokova.

Kuće se uglavnom grade radi obezbeđenja rente. Izgradnjom savremenijih i konformnijih stanova nastaje preseljavanje imućnijih građana iz starijih zgrada građenih za vrijeme austrougarske okupacije, pa se stari stanovi sa velikim brojem soba pregrađuju u

veći broj manjih stanova, čime se povećava gustoća naseljenosti i pogoršavaju uslovi stanovanja.

Međutim, iako je renta jedan od osnovnih pokretača izgradnje, parcele se koriste do maksimum 50%, što je u odnosu na prethodni period znatan napredak. Ovome je doprinijelo savremenije gledanje većeg broja mlađih arhitekata koji su poslije propasti austrougarskog carstva došli u Sarajevo.

U dispozicionom rješavanju stana ovog perioda mogu se uočiti dvije faze: starija koja je donekle nastavak austro-ugarskog perioda sa izvjesnim poboljšanjima, i mlađa u kojoj se osjeća velika pozitivna promjena u gledanju na stan. Uočava se želja da čovjek bude mjerilo pri organizaciji stana i da stan služi za boravak, odmor i razonodu, a ne samo za »prikazivanje« i primanje gostiju.

Rješavanje stana ide »iznutra prema vani«. Osnovno je funkcija, a oblikovno rješenje je odraz funkcije. Osnovna karakteristika je uvođenje holskog sistema na mjesto koridorskog. Hol služi kao prostor za dnevni boravak, u njemu se stanuje, a ujedno preuzima ulogu saobraćajne prostorije. Gospodarski, prljavi dio u pravilu je potpuno odvojen od dnevnog boravka i organiziran oko manjeg pretsooblja. Nov element jeste »degažman« koji služi kao tampon i veža između pojedinih intimnih prostorija stana. U konstruktivnom pogledu značajna je upotreba novih materijala, betona i armiranog betona, pa samim tim i novih, armirano-betonskih konstrukcija.

Ovom studijom prof. Fincija dat je nov doprinos proučavanju aktuelnog problema stambene izgradnje u našoj zemlji, naročito s obzirom na ukazivanje na pozitivna dostignuća na tom polju u našoj bližoj i daljoj prošlosti. Smatram važnom činjenicu da je ovo prvi sumaran pregled stambene kulture našeg nasljeđa u kome je barem u osnovnim crtama dato i ono što su ostavile novije historijske epohe, pored onog što je ostavila epoha turske dominacije i što je od ranije u više navrata i sa raznih aspekata analizirano i objavljivano.

Nažalost, težnja autora da u što kraćem i sumarnijem pregledu obuhvati ovu vrlo opsežnu i različitu materiju, nužno je ostavila neka pitanja nerazrađena i neke misli nedorečene. Upravo takve spoznaje dovode do konstatacije da bi bilo nužno nastaviti sa daljnom, što svestranijom i što obuhvatnijom studijom nasljeđa našeg najnovijeg vremena.

Dž. Čelić